

ARISTOTELES OVER UNIVERSALIA

Harm Boukema

De aristotelische visie op de status van universalia is voortgekomen uit een kritische verwerking van Plato's ideeënleer. Daarom zal ik met een korte, schematische weergave van zijn standpunt beginnen. Daarna komt de kritiek van Aristoteles op Plato aan bod en tot slot mijn eigen kritiek.

1 Universalia volgens Plato

Elk *eigenlijk* zijnde is een *vorm*, d.w.z. iets dat als oorzaak van bepaaldheid kan optreden. Een vorm is een *eigenlijk zijnde* voor zover die *zelf* bestaat en niet in iets anders. Datgene waarin een vorm kan bestaan is vergankelijk en één onder vele soortgenoten. De vormen zelf zijn *onvergankelijk* en *uniek* in hun bepaaldheid. Datgene waarvan een echt paard een voorbeeld of instantie is, is echt in het kwadraat. Het verhoudt zich tot een echt paard als een echt paard tot een hobbelpaard.

Elke vorm, en dus ook elk *eigenlijk zijnde*, is *universeel* voor zover die in vele lagere zijnden bestaat of kan bestaan. Universaliteit vloeit voort uit *eigenlijk zijn*, maar niet andersom. Een vorm is *niet* een *eigenlijk zijnde* omdat die zich in andere zaken kan belichamen en uitdrukken (zoals Hegel later zou zeggen, die zelf-zijn opvat als "in het andere als andere bij zich zijn"), maar een vorm kan zich in andere zaken belichamen omdat die een *eigenlijk zijnde* is. Want een *eigenlijk zijnde* heeft de *eigenlijkheid* van z'n zijn te danken aan *onvergankelijkheid* en *uniciteit*. Het is niet *eigenlijk* door zich te verbinden met velen van lager allooï, maar juist door daarboven verheven te zijn.

De bovenzinnelijke aanschouwing van dit alles is voor Plato een feest van herkenning waardoor de menselijke ziel wordt gelouterd en wakker geschud. Weliswaar vat hij de ziel niet zonder meer op als vorm of idee, maar toch wel als in wezen onsterfelijk en voldoende verwant met de wereld der ideeën om te durven zeggen dat wij daar *eigenlijk* thuishoren en niet in deze stoffelijke wereld.

2 Universalia volgens Aristoteles

Aristoteles is het met dit laatste hartgrondig oneens. Hij hecht groot belang aan een *menselijke* filosofie: een filosofie waarin de denker er blijk van geeft zijn plaats als mens te kennen. Dat is voor hem de reden waarom hij wijst op het cruciale belang van een onderscheid dat bij Plato helemaal vergeten wordt: het onderscheid tussen *denken* en *kennen*.

Denken hoort wezenlijk bij de mens. Dieren zijn te stom om te kunnen denken zodat ze in puur zintuiglijke kennis blijven steken. Zuiver onstoffelijke wezens hoeven niet te denken omdat ze sowieso over bovenzinnelijke kennis beschikken. Ze hoeven niet boven zintuiglijkheid uit te stijgen. Mensen zijn zintuiglijk levende wezens die zich van de dieren onderscheiden door juist wel boven zintuiglijke kennis uit te kunnen en te moeten stijgen. Dat gebeurt middels kennisinstrumenten: *begrippen* die primair gevormd worden om tot bovenzinnelijke kennis te komen van iets *anders*: de zintuiglijke gegevens waaraan ze ontleend zijn. Om dit concrete zijnde als paard te kunnen begrijpen, moet ik eerst het paardbegrip daaruit abstraheren om het vervolgens als predicaat daaraan terug te kunnen geven, zodat ik mijn kennis uitdruk in het oordeel "Dit is een paard".

In tweede instantie, in een *secunda intentio* zoals het in de scholastiek heet, kan een begrip *zelf* ook als dit of dat begrip *gekend* worden. Daarvoor gebruiken we een ander begrip. Om tot het oordeel te komen dat 'paard' een begrip is, heb ik het begrip *begrip* nodig.

Begrippen zijn volgens Aristoteles de enige dingen die met recht *universeel* genoemd kunnen worden. Maar het zijn natuurlijk geen eigenlijke zijnden. Want ze hebben geen ander zijn dan gedacht zijn. Ze vooronderstellen dat er werkelijk gedacht wordt door werkelijk bestaande mensen. En een concreet mens is evenals een concreet paard wel degelijk een eigenlijk zijnde.

Plato vergeet het denken en daardoor vergeet hij tevens waar de mens werkelijk thuishoort: op aarde, de laagste sfeer van de kosmos alwaar hij de hoogste positie inneemt. Plato denkt dat de kennisname van het begrip 'paard' de bovenzinnelijke aanschouwing is van een zelfstandige, immateriële vorm, een archetypische oorzaak die los van ons denken gegeven zou zijn en los daarvan al universeel zou zijn. In werkelijkheid echter is datgene waardoor dit zijnde een paard is, een *materiële* wezensvorm, een innerlijke, partiële en daarom niet zelf bestaande oorzaak van datgene wat zelf bestaat, te weten dit paard. Zo'n vorm kan niet anders voorkomen dan samen met een andere, daaraan tegengestelde innerlijke oorzaak: de materie, d.w.z. het beginsel waardoor het compositum niet gebonden is aan de bepalingen die het heeft.

Als ik uit dit aardse zijnde het begrip 'paard' abstraheer, dan verleen ik aan een vorm die van nature alleen samen met materie iets kan uitmaken dat zelf bestaat, op kunstmatige wijze de status van iets dat los van materie, in z'n eentje dus, kan bestaan. En dat is precies de duizelingwekkende en verwarrende acrobatische toer die uitgehaald moet worden om bij iets universeels uit te komen. Dat wat voor universaliteit in aanmerking wil komen, moet iets zijn dat in *vele* concrete individuen voorkomt. Maar anderzijds moet het tevens daarbuiten staan en er als *één* enkel iets boven zweven. De inhoud van een materiële vorm zou de zijnswijze van een immateriële vorm moeten aannemen. Voor de realiteit is dat te veel gevraagd, maar in het ideële rijk van het gedachte is het mogelijk.

Ik zou ook mijn aandacht kunnen richten op iets bovenaards, op Venus bij voorbeeld. Daar heb ik van meet af aan te doen met iets unieks, met *één* sfeer die als enige die bepaalde wezensvorm heeft en op grond daarvan verschillende bewegingen uitvoert. Maar om die wezensvorm zelf in het vizier te krijgen, moet ik abstraheren van de verschillende posities die zij kan innemen. Ook al is Venus onvergankelijk en uniek in haar soort, toch kan ze kennelijk van plaats veranderen. Dat is te danken aan het hemelse materiebeginsel. Of ik nu Venus als concreet zijnde beschouw dan wel haar wezensvorm op zich, los van die hemelse materie, in geen van beide gevallen heb ik met iets universeels te doen.

Tenslotte zou ik het nog hogerop kunnen zoeken. Ik zou mijn aandacht kunnen proberen te richten op een bovenaards, onstoffelijk wezen. Maar dat is niet zo makkelijk. Want al zou het aanmatigend zijn te beweren dat zo iets niet bestaat, het zou nog meer aanmatigend zijn te beweren dat wij het kunnen aanschouwen. Maar zelfs als dat mogelijk was, hadden we nog niet met iets universeels te doen. Want een vorm die echt zelf bestaat, heeft geen instanties.

Hieruit mogen we concluderen dat er los van het menselijk denken geen universalia bestaan.

3 Kritiek

Aristoteles heeft veel met Plato gemeen. Beiden zijn op zoek naar het eigenlijk zijnde dat ze in een hiërarchische orde hopen te plaatsen. Beiden zijn geïnteresseerd in de plaats van de mens in die orde. En in hun meningsverschil over de status van universalia laten ze beiden algemeenheid als *veelzijdigheid* (de *uomo universale* die op alle markten thuis is) buiten beschouwing. Die telt bij hun invulling van zijnsvolheid niet mee. En opmerkelijk genoeg hebben ze ook met elkaar gemeen dat “iets met elkaar gemeen hebben”, d.w.z. algemeenheid als *deelgenootschap* (niet alleen ik ben een mens, maar jij ook) weliswaar een essentiële rol speelt in hun gedachtegang, maar slechts een *negatieve*.

Vooraf tegen dit laatste heb ik bezwaar. Platoonse ideeën, aristotelische hemellichamen en scholastieke engelen zijn mijns inziens voorboden van het in de moderne filosofie zo gevreesde solipsisme. Het uniciteitsideaal, waartegen ik op zich genomen geen enkel bezwaar heb, wordt daarin opgevat als *onverenigbaar* met deelgenootschap en mede-zijn. Dat vind ik niet alleen storend, maar vooral ook interessant. Er blijkt volgens mij uit dat de problematiek van de universalia een existentiële dimensie heeft. En dat spreekt mij aan.

Toegepast op mijzelf is de vraag dan: is er iets waarvoor los van menselijk denken geldt dat ik het ben en anderen ook? Ik zou zeggen: ja natuurlijk, mens bij voorbeeld of Nederlander, vader van twee kinderen en filosoof. Ik ben dus een heleboel dingen die ik samen met anderen ben. Daarmee ben ik niet identiek en anderen evenmin. Dat zijn allemaal universalia. Dingen die ik, zoals Sartre zou zeggen, *te zijn heb*, of, zoals ik zelf zou zeggen: dingen waarin ik net als anderen individueel ben en waarin ik mijn uniciteit kan uitdrukken.

Is deze diversiteit van markten waarop ik min of meer thuis ben, louter een ideële weerspiegeling van het abstracte en gedeeltelijke karakter van het menselijk kennen? Ik antwoord met een wedervraag: Wat zou het voor zin hebben over het menselijk denken en kennen te spreken als het antwoord bevestigend was? Wat heeft het in 's hemelsnaam voor zin geïnteresseerd te zijn in de metafysische plaats van de mens in het algemeen, als je niet wilt toegeven dat er iets is wat je samen met anderen bent, namelijk mens.

Volgens Aristoteles is het mensbegrip een denkmaaksel met een fundament in de werkelijkheid: een *ens rationis cum fundamento in re*. Wie denkt en maakt dit maaksel? Wie vormt het begrip ‘mens’? Is het één gezamenlijk product van vele denkers? Of vormt elk mens zijn of haar eigen mensbegrip? En wat is het fundament waarop het gebouwd is? Is de wezensvorm waardoor Jan mens is een andere dan de wezensvorm die Piet tot mens maakt? Zo ja, hoe kan ik dan door de desbetreffende vorm uit Jan los te maken een begrip vormen dat ook op Piet van toepassing is? Zo nee, dan is er voorafgaand aan mijn abstractie al universaliteit.